

Նագիկ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ԱՂԵՏԻ ԳՈՏՈՒ* ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԱԲԱՇԽՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1988-1998թթ.:

Բնակչության տեղաբաշխումը որոշակի ժամանակահատվածում բնակչության աշխարհագրական տարածման և բնակավայրերի ցանցի ձևավորման գործընթացի արդյունք է¹: Մինչ Աղետի գոտու բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկություններին անդրադառնալը, համառոտակի ներկայացնենք նրա բնակչության թվաքանակի, քաղաքի և գյուղի միջև բնակչության բաշխման, քաղաքային և գյուղական բնակչության բացարձակ թվի շարժընթացը 1988-1998թթ.: Ըստ ընթացիկ հաշվառման տվյալների, 1988թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հետազայում որպես Աղետի գոտի ճանաչված տարածքում ընդգրկված վարչատարածքային միավորներում բնակվել է 958.200 մարդ, որից 62.2%-ը՝ քաղաքներում, 37.8%-ը գյուղերում²: Քաղաքային բնակչության տեսակարար կշռով այն զիջել, իսկ գյուղական բնակչության տեսակարար կշռով գերազանցել է հանրապետական ցուցանիշը (հանրապետությունում այն կազմել է համապատասխանաբար 68.4% և 31.6%): Ուրբանիզացման աստիճանը (1.65) 1.3 անգամ փոքր է եղել հանրապետության ցուցանիշից (2.16): Քաղաքային բնակչության ամենաբարձր տեսակարար կշիռն ունեցել է Շիրակի մարզը՝ 71.4%, որն ինչպես այս ցուցանիշով, այնպես էլ ուրբանիզացման աստիճանով՝ 2.50, գերազանցել է Աղետի գոտու և հանրապետության համապատասխան ցուցանիշները: Ուրբանիզացման մեծ մակարդակը բացատրվում է առաջին հերթին Գյումրի քաղաքի առկայությամբ, որը համարվում է խոշոր քաղաք և մարդաշատությամբ հանրապետությունում երկրորդն է: Քաղաքային բնակչության ամենացածր տեսակարար կշիռն Աղետի գոտուում ունեցել է Արագածոտնի մարզը (առանց Աշտարակի նախկին վարչական շրջանի), ինչը պայմանավորված է այստեղ մանր քաղաքային բնակավայրերի առկայությամբ (Թալին, Արագած, Ապարան քաղաքատիպ ավաններ): Ուրբանիզացման աստիճանը այստեղ ևս ցածր է եղել՝ 0.35:

1998թ. Աղետի գոտու բնակչությունը կազմել է 999.300 մարդ, որից 59.0%-ը բնակվել է քաղաքներում, 41.0%-ը՝ գյուղերում: Ուրբանիզացման աստիճանը կազմել է 1.44, ինչը 1.4 անգամ փոքր է հանրապետության ցուցանիշից (2.02): Այն ցածր է մաս Աղետի գոտու տարածքի 1988թ. համապատասխան ցուցանիշից: Այս երևույթը բացատրվում է նրանով, որ երկրաշարժի հետևանքով Աղետի գոտու քաղաքային բնակչությունն ավելի մեծ կորուստներ է կրել: Որպես պատճառներ կարող են դիտվել մաս քաղաքային և գյուղական բնակչության շրջանում արտագաղթի տարբեր ծավալներն ու ինտենսիվությունը, ներհանրապետական տեղաշարժերի հետ կապված որոշ գործոններ:

Չնայած 1988-1998թթ. Աղետի գոտու բնակչության աճին, այնուամենայնիվ, բնակչության միջին բացարձակ հավելանքը զգալիորեն զիջում է 1985-1988թթ. ցուցանի-

* «Աղետի գոտի» հասկացության մեջ մենք ներառում ենք ներկայիս Շիրակի, Լոռու և Տավուշի մարզերի մեջ մտնող նախկին վարչական շրջանները, ինչպես նաև Արագածոտնի մարզից Արագածի, Ապարանի և Թալինի շրջանները: Նշենք, որ այս սկզբունքով Աղետի գոտու առանձնացումը կատարվել է երկրաշարժից անմիջապես հետո, մաս այն նկատառումով, որ թեկուզ համեմատաբար քիչ տուժած բնակավայրերն օգտվեն միութենական ղեկավարության կողմից հատկացվող դրամական և այլ տեսակի օգնություններից ու փոխհատուցումներից: Համեմատության համար նշենք նաև, որ ՀՀ Վիճակագրության, պետական ռեզիստրի և վերլուծության նախարարության կողմից հրատարակված «Շիրակի վարչական-վերականգնողական աշխատանքներն Աղետի գոտուում 1989-1998թթ.» վիճակագրական ժողովածուում նույնպես տրվյալները ներկայացված են այս սկզբունքով: Այլ խնդիր է, որ վերջին տարիներին մեծ ուշադրություն է դարձվում հատկապես Շիրակի և Լոռու մարզերին, կապված վերջիններում ավերածությունների մեծ ծավալների հետ:

¹ Географический Энциклопедический словарь, М., 1988, стр.255.

² Այս և հետագա հաշվարկների հիմքում ընկած են ՀՀ Վիճակագրության ազգային ծառայության տվյալները:

շին, ինչը բացատրվում է 1989թ. հունվարի 1-ի ընթացիկ հաշվառմամբ արդեն արձանագրված բնակչության թվաքանակի զգալի անկմամբ, որը, փաստորեն, սահմանափակեց տարածքի բնակչության բնականոն աճի հնարավորությունները: 1988-1998թթ. Աղետի գոտու քաղաքային բնակչության բացարձակ թիվը նախատերկրաշարժյան թվին (առ 01. 01. 1988թ.՝ 596.300) հասել է միայն 1992թ. (596.900), այն գերազանցելով 600 մարդով: 1997թ.-ից Աղետի գոտու քաղաքային բնակչության թիվը կրկին զիջել է նախատերկրաշարժյան ցուցանիշին (1997թ.՝ 588.800, 1998թ.՝ 589.800 մարդ): Սակայն, այս անգամ արդեն բազմաթիվ գործոններին ավելացել է նոր վարչատարածքային բաժանման արդյունքում քննարկվող տարածքի վեց քաղաքային բնակավայրերի (քաղաքատիպ ավանների) վերածումը գյուղական բնակավայրերի: 1989-1991թթ. դիտվել է գյուղական բնակչության նվազման միտում: 1992թ.-ից սկսած այն անընդհատ աճել է:

1998թ. քաղաքային և գյուղական բնակչության հարաբերակցությունն ըստ առանձին վարչատարածքային միավորների փոխվել է: Ուրբանիզացման մակարդակով Շիրակի մարզն արդեն զիջել է Լոռու մարզին: Վերջինս քաղաքային բնակչության տեսակարար կշռով Աղետի գոտու մարզերից առաջինն է (67.5%): Մարզի գյուղերում բնակվում է բնակչության 32.5%-ը: Ուրբանիզացման աստիճանով Լոռու մարզը (2.08) գերազանցել է ինչպես Աղետի գոտու, այնպես էլ հանրապետության ցուցանիշը: Մարզի 1998թ. ուրբանիզացման աստիճանը բարձր է եղել նաև 1988թ. համապատասխան ցուցանիշից: Մա պայմանավորված է նրանով, որ 1988-1998թթ. քաղաքային բնակչությունն աճել է, իսկ գյուղականը՝ նվազել: Հակառակ պատկերն է Շիրակի մարզում, որտեղ քաղաքային բնակչությունը քննարկվող ժամանակահատվածում նվազել է, գյուղականն՝ աճել, ինչի արդյունքում այն ուրբանիզացման աստիճանով հայտնվել է երկրորդ տեղում (2.07), զիջելով նաև 1988թ. համապատասխան ցուցանիշին: Մա, ի թիվս բազմաթիվ այլ գործոնների, պայմանավորված է նաև նրանով, որ երկրաշարժի զոհերի զգալի մասը բաժին է ընկել Գյումրիում, և քննարկվող ժամանակահատվածում, փաստորեն չի վերականգնվել քաղաքի բնակչության նախատերկրաշարժյան թիվը:

Քաղաքային բնակչության ամենացածր տեսակարար կշիռը 1998թ. դարձյալ Արագածոտնի մարզում է, որի՝ Աղետի գոտու մեջ մտնող գյուղերում բնակվում է բնակչության ընդհանուր թվի 79.8%-ը: Բնականաբար, ուրբանիզացման աստիճանը ևս փոքր է՝ 0.25: Այն ցածր է նաև 1988թ. ցուցանիշից, ինչը հետևանք է քննարկվող ժամանակահատվածում Արագածոտնի մարզի՝ Աղետի գոտին ընդգրկող հատվածի քաղաքային բնակչության բացարձակ թվի նվազման (քաղաքատիպ ավան Արագածը վերածվել է գյուղական բնակավայրի) և գյուղական բնակչության բացարձակ թվի աճի:

Բնակչության տեղաբաշխումը բնութագրելու համար սովորաբար օգտվում են բնակչության միջին խտության ցուցանիշից, որն արտացոլելով միավոր տարածքում բնակվողների թիվը, ըստ էության ցույց է տալիս այդ տարածքի տնտեսական յուրացվածության աստիճանը³:

1988թ. Աղետի գոտին ընդգրկող տարածքի բնակչության միջին խտությունը կազմել է 86 մարդ/քկմ, ինչը շուրջ 1.3 անգամ փոքր է եղել միջին հանրապետական ցուցանիշից (116 մարդ/քկմ): Մարզային բաժանումը հիմք ընդունելով, կարելի է ասել, որ առավել խիտ բնակեցված է եղել Շիրակի մարզը, որն զբաղեցրել է հանրապետության տարածքի 8.9%-ը⁴, և որտեղ բնակվել է բնակչության 10.5%-ը: Այստեղ բնակչության միջին խտությունը կազմել է 138 մարդ/քկմ՝ 1.1 անգամ գերազանցելով հանրապետության միջին ցուցանիշը: Վերոհիշյալ ցուցանիշը պայմանավորված է եղել հիմնականում բնակչության թվով երկրորդ քաղաքի՝ Գյումրիու առկայությամբ: Առավել նոսր բնակչություն ունեցել է Արագածոտնի մարզը (34 մարդ/քկմ), որը զբաղեցրել է հանրապետության տարածքի 6.9%-ը: Այստեղ բնակվել է հանրապետության բնակչության ընդամենը 2%-ը, ինչը, զուգորդվելով մանր և փոքր գյուղական բնակավայրերի

³ Լ. Վ ա լ ե ս յ ա ն, Հայկական ՍՍՀ տնտեսական և սոցիալական աշխարհագրություն, Եր., 1988, էջ 126:

⁴ Մարզերի տարածքի հաշվարկները կատարվել են ներկայումս նրանց կազմի մեջ մտնող նախկին վարչատարածքային միավորների 1988թ. տվյալների հանրագումարի հիման վրա: Արագածոտնի մարզի համար հաշվարկները կատարված են առանց Աշտարակի նախկին վարչական շրջանի:

համեմատաբար մեծ թվի հետ, հիմնականում պայմանավորել է բնակչության միջին խտության նշված ցուցանիշը: Աղետի գոտու բնակչության միջին խտությունը նախկին վարչատարածքային միավորներից գերազանցել է միայն Արթիկի շրջանը (Արթիկ քաղաքը ներառյալ)⁵ 94 մարդ/քվմ: Առավել նոսր բնակչություն ունեցել է Աշոցքի նախկին վարչական շրջանը՝ 18 մարդ/քվմ, որտեղ հիմնականում գերակշռում են մամր ու փոքր գյուղերը:

1998թ. Աղետի գոտու բնակչության միջին խտությունը 90 մարդ/քվմ է, որը մոտ 1.4 անգամ փոքր է հանրապետության միջին խտությունից (127մարդ/քվմ): Զննարկվող ժամանակահատվածում Աղետի գոտու բնակչության միջին խտությունն ավելացել է ընդամենը 4մարդով (4.6%-ով), ինչը պայմանավորված է առաջին հերթին երկրաշարժի անմիջական հետևանքներով, որի արդյունքում 1989թ. Աղետի գոտու բնակչությունը նվազել է նախաերկրաշարժյան ցուցանիշին է մոտեցել միայն 1992թ.: Դարձյալ մարդային բաժանումը որպես հիմք ընդունելով, կարելի է նշել, որ Աղետի գոտում 1998թ. ևս բնակչության ամենամեծ խտությունն արձանագրվել է Շիրակի մարզում (137 մարդ/քվմ), որը հանրապետության միջին խտության ցուցանիշը գերազանցել է 10 մարդով, սակայն ցածր է եղել 1988թ. ցուցանիշից: Բնակչության խտության ցուցանիշով մարզերից ամենամոտր բնակեցված է դարձյալ Արագածոտնի մարզը (43 մարդ/քվմ), սակայն 1988թ. համեմատությամբ խտության ցուցանիշն աճել է, քանի որ մարզի բնակչության բնականոն աճը 1988-1998թթ Սպիտակի երկրաշարժի հետևանքով չի խաթարվել:

Աղետի գոտում ամենամեծ խտությամբ ևս 1998թ. աչքի է ընկել Արթիկի շրջանը: Ամենից նոսր բնակչություն ունյն թվականին արձանագրվել է Ամասիայի շրջանում՝ 14 մարդ /քվմ (1988թ.՝ 32 մարդ/քվմ): Այստեղ նշված ցուցանիշը նվազել է կապված աղբյուրեջանցիների զանգվածային արտագաղթի, հետևաբար նաև շրջանի բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազման հետ:

Աղետի գոտու մշտական բնակչություն ունեցող տարածքը ձգվում է 400մ-ից (Տավուշի մարզի Դեբետավան գյուղ) մինչև 2250մ (Շիրակի մարզի Սարազյուղ) բացարձակ բարձրությունների միջև: Ինչպես հայտնի է, լեռնային երկրներում բնակչության տեղաբաշխման տարբերությունները նկատելի են նաև ուղղաձիգ ուղղությամբ: 1988թ. դրությամբ բնակչության բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների ունեցել է հետևյալ տեսքը. բնակչության 50.3%-ը կենտրոնացված է եղել երրորդ՝ 1500-2000մ բարձրության գոտում, որն զբաղեցնում է Աղետի գոտու տարածքի 36%-ը⁵: Նման բարձր տեսակարար կշիռը պայմանավորված է նրանով, որ այս գոտու ընդարձակ լեռնային հարթությունները բարենպաստ պայմաններ են ստեղծում մարդու կյանքի և հասարակական արտադրության կազմակերպման համար⁶: Երկրորդ՝ 1000-1500մ բարձրության գոտին զբաղեցնում է տարածքի 24%-ը և համեմատաբար ավելի թույլ է բնակեցված, քան երրորդը (բնակչության 35.2%-ը): Մինչև 1000մ բարձրություն ունեցող առաջին գոտում, որը տարածքով ամենափոքրն է (Աղետի գոտու տարածքի 9%-ը), կենտրոնացված է բնակչության ընդամենը 11.8%-ը: Բնակչության միայն 2.7%-ն է բնակվել չորրորդ՝ 2000-2500մ բարձրության գոտում, որը, սակայն ավելի մեծ տարածություն է զբաղեցնում (22%), քան առաջինը:

Փաստորեն, Աղետի գոտում 1988թ. բնակչության կենտրոնացվածությունը ըստ բարձրության գոտիների աճել է՝ առավելագույնին հասնելով երրորդ գոտում և միայն չորրորդում է դիտվել բնակչության առավել թույլ կենտրոնացվածություն:

Բնակչության միջին խտությունն ըստ բարձրության գոտիների փոփոխվում է այլ կերպ: Առավել խիտ է բնակեցված 1000-1500մ բարձրության գոտին՝ 124 մարդ/քվմ, առավել նոսր՝ 2000-2500մ բարձրության գոտին՝ ընդամենը 10մարդ/քվմ: 1500-2000մ բարձրության գոտին համեմատաբար ավելի խիտ է բնակեցված (114 մարդ/քվմ), քան մինչև 1000մ բարձրության գոտին (107 մարդ/քվմ):

1998թ. բնակչության բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների ունի հետևյալ տեսքը. Աղետի գոտու բնակչության 49.3%-ը կենտրոնացված է բարձրության երրորդ

⁵ Ըստ բարձրության գոտիների՝ տարածքների առանձնացումը կատարվել է ըստ *Լ. Վախյանի (տե՛ս Производственно—территориальный комплекс Армянской ССР), Եր., 1970, стр. 156.*

⁶ *Լ. Վ ա լ ե ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 23:*

գոտում: Բնակչության 35.7%-ը կենտրոնացված է երկրորդ գոտում, որտեղ քաղաքային բնակչության տեսակարար կշիռն անհամեմատ մեծ է գյուղական բնակչության տեսակարար կշռից: Այս իրողությունը, ինչպես հանրապետությունում, այնպես էլ Աղետի գոտում, բացատրվում է տիրապետող թեք լանջերով, ինչը տարածքի գյուղատնտեսական յուրացվածության տեսանկյունից լրացուցիչ բարդություններ է ստեղծում: Համեմատաբար թույլ է բնակեցված մինչև 1000մ բարձրություն ունեցող գոտին (բնակչության 12.7%-ը) և ամենաթույլ բնակեցվածությունն ունի 2000-2500մ բարձրություն ունեցող գոտին (2.3%), որտեղ քաղաքային բնակչությունը բացակայում է:

Բնակչության միջին խտությունը ըստ բարձրության գոտիների փոփոխվում է հետևյալ կերպ. ամենամեծ խտությունը դիտվում է 1000-1500մ բարձրության գոտում՝ 128 մարդ/քկմ, ամենանոսրը դարձյալ 2000-2500մ բարձրության գոտում է՝ 9 մարդ/քկմ: Մինչև 1000մ բարձրության գոտին ավելի խիտ է բնակեցված (118մարդ/քկմ), քան 1500-2000մ (114մարդ/քկմ) բարձրության գոտին: Տասնամյա ժամանակահատվածում բնակչության թվաքանակի փոփոխությունն ըստ բարձրության գոտիների, պայմանավորել է նաև բնակչության խտության փոփոխությունը: 1000-1500մ բարձրության գոտում բնակչությունն ավելացել է 13.360 մարդով, ինչի արդյունքում այն գերազանցել է նախատերկրաշարժյան ցուցանիշը, շարունակելով համարվել ամենախիտ բնակեցված գոտին: Մինչև 1000մ բարձրության գոտում բնակչությունն ավելացել է 11.471 մարդով, արդյունքում 1998թ. այն համարվել է համեմատաբար ավելի խիտ բնակեցված, քան 1500-2000մ բարձրության գոտին: Ինչ վերաբերում է 1500-2000մ բարձրության գոտուն, ապա այստեղ բնակչությունն աճել է ընդամենը 1663 մարդով, ինչը պայմանավորող բազմաթիվ իրողություններից առաջին հերթին պետք է նշել Սպիտակի երկրաշարժի անմիջական հետևանքները, քանի որ մարդկային կորուստները մեծ եղան հատկապես Գյումրիի քաղաքում, որը հանդիսանում էր տվյալ բարձրության գոտու բնակչության աճն ապահովող հիմնական օջախը: Հատկանշական է, որ 1988-1998թ. բարձրության բոլոր գոտիներում բնակչության թվաքանակն աճել է և միայն չորրորդ գոտում է այն նվազել, ինչը հիմնականում բացատրվում է այդ գոտու որոշ բնակավայրերից, հատկապես Ամասիայի աղբբեջանաբնակ գյուղերից բնակչության անվերադարձ միգրացիայով, ինչի արդյունքում նվազել է նաև բնակչության խտության ցուցանիշը:

Փաստորեն, տասնամյա ժամանակահատվածում Աղետի գոտու բնակչության թվաքանակի փոփոխություններն իրենց արտացոլումն են գտել բազմաթիվ ցուցանիշներում. քաղաքային և գյուղական բնակչության հարաբերակցություն, բնակչության հորիզոնական և ուղղահայաց տեղաբաշխման ցուցանիշներ, բնակչության միջին խտություն և այլն: Միաժամանակ, նշված փոփոխությունների պատճառների դիտարկումը հնարավորություն է տալիս արձանագրել, որ դրանց մի մասն ուղղակիորեն պայմանավորված է 1988թ. դեկտեմբերի երկրաշարժով: Մասնավորապես, որոշ բնակավայրեր, այդ թվում՝ Գյումրին, քննարկվող ժամանակահատվածում չեն վերականգնել բնակչության նախատերկրաշարժյան թիվը: Բնական է, որ այս իրողությունն ազդել է և՛ մարզի բնակչության միջին խտության, և՛ քաղաքային բնակչության տեսակարար կշռի ցուցանիշների վրա: Միաժամանակ, բացի այս հիմնական գործոնից, կարևոր են նաև քաղաքական, տնտեսական և բազմաթիվ այլ գործոններ: Այսպես, 1988թ. աղբբեջանցիների անվերադարձ միգրացիան ազդել է ինչպես Ամասիայի շրջանի բնակչության միջին խտության, այնպես էլ 2000-2500մ բարձրության գոտու բնակչության խտության ցուցանիշների վրա: Այսինքն, բնակչության տեղաբաշխման առանձնահատկությունները և փոփոխությունները դիտարկելիս հարկավոր է հաշվի առնել, որ դրանք փոխկապակցված ու փոխապայմանավորված գործոնների ամբողջական համալիր են, և դրանցից նույնիսկ մեկի փոփոխությունը կարող է ազդել ողջ համալիրի վրա:

**ОСОБЕННОСТИ РАЗМЕЩЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ
ЗОНЫ БЕДСТВИЯ В 1988-1998гг.***Резюме**Н. Габриелян*

Вследствии Спитакского землетрясения 1988 года по результатам текущего учета на 1 января 1989 года в Зоне Бедствия имел место резкий спад численности населения, который, сочетаясь с влиянием социально-экономических и политических преобразований, привел к изменениям динамики численности населения, удельного веса городского и сельского населения, показателей размещения населения, которые уже наводятся в Зоне Бедствия. В частности, в некоторых населенных пунктах, в том числе в Гюмри, в рассматриваемый период не была восстановлена численность населения до землетрясения. Это повлияло и на показатели средней плотности населения Ширака и удельного веса городского населения. В то же время в 1988г безвозвратная миграция азербайджанцев Амасийского района повлияла на показатели плотности населения как Амасии, так и высотного пояса от 2000 до 2500м над уровнем моря.